

el-MUTARRİZİ HAYATI VE ESERLERİ

Doç.Dr.M.Sadi ÇÖGENLİ *

A- el-MUTARRİZİ'NİN ÇAĞI

Yaşadığı asır el-Mutarrizi, hicri altıncı
ve asrın ikinci yarısı ile yedinci asrın
bölge başlarında (536-610/1141-1213)
yaşamıştır. Hayatı, Harizmşahlar devleti dönemine rastlar.

Harizm¹, Ceyhun (Amuderya) nehrinin döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır².

Daha sonra Hîve³ adını alan bu bölge eski zamanlardan beri Orta Asyan'ın medenî ve siyasi tarihinde büyük bir ehemmiyeti haizdir. Kendisi de Harizmlî olan el-Bîrûnî (440/1048) ye göre sülalenin cediti hicretten üç asır önceye, yani IV.miladi asra kadar dayanır⁴.

İslam öncesi devirlerden beri bu ülkeye hakim olanlar tarafından kullanılan Harizmşah tabirini Barthold dört tabakaya ayırmıştır⁵:

1- İslamdan önce mevcut olup 995'e kadar devam eden Harizmşahlar (Afrig oğulları)⁶.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Harizm kelimesinin çeşitli dillerde kullanılış ve manası için bakınız: Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul, 1974. II, 110.

² Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1984. Tarihi 30; Ayrıca bakınız: Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut, 1393/1977. II, 395-398.

³ Hîve Hanlığı hakkında bakınız : Düvel-i İslamiyye Tarihi, İstanbul, 1345 / 1927. 440-442.

⁴ el-Asâru'l-Bakiyye, Leipzig, 1923. 35 vd.

⁵ İslam Ansiklopedisi Harizmşah maddesi. Harizmşahlar Devleti hakkında geniş bilgi için bakınız: Harezmşahlar Devleti Tarihi, Dr.İbrahim Kafesoğlu; Moğol İstilasına kadar Türkistan, V.V. Barthold. Hazırlayan : Hakkı Dursun Yıldız.

⁶ Bunlar hakkında geniş bilgi için bakınız: Asaru'l-Bakiyye 35 vd.

2- 995-1017 arasında Me'mun oğulları Harizmşahları⁷.

3- Gazneli Mahmud'un 1017'de Harizm'i zabt ile vali tayin ettiği Altuntaş ile başlayan Harizmşahlar⁸.

4- 1097'den itibaren gittikçe genişleyerek büyük bir imparatorluk halini alan son Harizmşahlar, yani Anuştiğin-oğulları⁹.

Bu son tabaka XI. asır sonlarında büyük Selçuklu ricalinden Kutbuddin b. Enüştiğin'in eski an'aneeye göre harizmşah ünvanı ile, Harizm valiliğine tayini ile başlamış, oğlu Atsız devrinde adeta yarı müstakil bir devlet mahiyetini alarak inkişaf etmiş, sonra Alâuddin Muhammed devrinde büyük bir imparatorluk hüviyetini iktisap etmiş ve nihayet Moğol istilası ile inkıraza uğramıştır.

İşte müellifimizin hayatı, Harizmşahlar saltanatının parlak devri olan Alâuddin Atsız Harizmşah (1128-1156), Ebü'l-Feth İl Arslan Harizmşah (1156-1172), Alâuddin Tekiş Harizmşah (1173-1200) ve Alâuddin Muhammed Harizmşah dönemlerine rastlar.

Harizmşahların soyu

Harizmşahlar sülalesi

irken Türktür. Harizmşahlar tarihinin ana kaynaklarından Târih-i

Cihân-güşa'nın tasrih ettiği bu gerçek¹⁰ el-Kâmil fi't-Târih'te de teyid edilmektedir.¹¹ Biz de müellifimizin

و الغار ايضا مكيال لاهل نفس وهو مائة قفيز ، و الغور لاهل خوارزم وهو اثنا
عشر سخا ، و السخ اربعة وعشرون منا

ibaresinden¹² Harezmi Türkçesine vakıf olduğunu¹³ ve büyük bir ihtimalle de Türk olduğu neticesine varıyoruz.

⁷ Bunlar hakkında geniş bilgi için bakınız : Târih-i Beyhakî "zîkr-i Harizm" faslı, Tahran, 1324. 665-691.

⁸ Bunlar hakkında geniş bilgi için bakınız: adı geçen kitap aynı faslı.

⁹ Anuştiğin hakkında geniş bilgi için bakınız: Harezmişahlar Devleti Tarihi 39-48.

¹⁰ Târih-i Cihân-Güşây, Brill, 1329/1911. II, 1.

¹¹ el-Kâmil; Beyrut, 1385/1945. X 267

¹² Bakınız: el-Muğrib maddesi.

¹³ Gâr, Gûr ve Suh kelimelerini karşılaştırınız : Horezmce Tercümeli Mugaddimât al-Adab, İstanbul, 1951. 25.

**Harizm'de İktisadi
ve
İctimai durum**

Batı Türkistan'ın orta -
sındaki Harizm muntikasının öne-
mini anlamak için haritaya bir göz
atmak kafidir. Kırgız bozkırları ile

Kızilkum çölünü sağında, Üstyurt düzlüğü ile Karakum çölleri
solunda bırakmak suretiyle ve gittikçe açılarak Aral'a doğru
akan Ceyhun nehri, göz alabildiğine yayılmış olan kum
deryaları ortasında bir hayat kaynağı olmuştur.

Bu nehrin yüzlerce kola ayrıldığı yer olan Harizm arazisi,
özellikle sözkonusu dönemde müstesna yerlerden biridir.
Amuderya'dan sulanan arazi, ziraata elverişli hububat, bağcılık
ve pamuk bakımından çok verimlidir. Harizm'in doğu ve batısı
koyun yetiştirmeğe müsait olduğu için yün ve yünlü mamulat
da boldur.

Nehrin delta kısmı ise çeşitli balıklarla doludur. Başlıca
ihraç maddeleri olarak pamuk yağı, peynir, balık, halı, kumaş,
süslü elbiseler ve Bağdat'a kadar anbalajlar içinde gönderilen
meşhur kavunlar zikredilebilir¹⁴

Harizm'in bu yönü kadar ehemmiyetli diğer bir özelliği de
ticaret sahasındaki rolüdür. Çin, İran, Hindistan gibi Asya
ülkeleri ile Sibiryaya düzlükleri ve İskandinav memleketlerinin tam
ortasında ve bu ülkelerin birbirleriyle ilişkilerini kolay bir şekilde
sağlayan büyük yolların kavşak noktasında bulunan Harizm,
saydığımız ülkelerden gelen kalabalık bir kervan gruplarının
birleştikleri işlek bir ticaret merkezi idi¹⁵.

Toprağı münbit, coğrafi durumu müsait, hareketli
ticarete malik, ahali müreffeh olan Harizm'in askeri bakımdan
müdafaası da kolaydı. Ceyhun nehri bir taraftan öteye geçişi
engellediği gibi büyük kanallar ve su yolları da irili ufaklı
yüzlerce kasabayı yabancı istilalardan koruyan tabii barikat
görevi yapıyorlardı. Bu yüzden Harizm'i idare edenler kısa
zamanda istiklale kavuşmuşlar, babadan oğula intikal eden
hanedanlar kurmakta gecikmemişlerdir¹⁶.

**Harizm'de İlmî
ve
Edebî durum**

Harizm'in bir Türk-İslam
imparatorluğu haline geldiği son
Harezmsahlılar devrinde büyük bir

¹⁴ Bakınız: Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-Adab, 35; Ayrıca Harizm
kavunları hakkında geniş bilgi için bakınız: Rihlatu İbni Batuta , Mısır,
1346/1928. I, 235.

¹⁵ Horezmce Tercümeli Mugaddimat al-Adab, 32.

¹⁶ Harezmsahlılar Devleti Tarihi, 32.

İlmî ve edebî inkişafa şahid oluyoruz. Bu devre ait birçok müellif ve kitap isimlerini saymamak için el-Birûnî (440/1048), Ebu Bekr el-Harizmî (383-993), ez-Zemahşeri (538-1143), Celâleddin b.Şemsüddin el-Hârizmî, et-Tümürtâşi (600/1203), Reşidüddin Vatvat (573/1177) ve es-Sakkâki (628-1229) gibi İslam âleminde haklı olarak büyük şöhret kazanmış bazı maruf isimleri saymakla iktifa edeceğiz.¹⁷

Bundan dolayıdır ki, Abdurrezzâk es-Semerkindî Harizm'i "Mecma-i ayan-ı cihân" diye tavsif etmiştir¹⁸.

Bu devirde Türkçe olarak kaleme alınmış edebî eserlerden bazıları ise günümüze kadar gelmiştir¹⁹.

Harizmşahlar devrinde bazı İlim merkezleri

Harizm'in büyüklüğünü göstermek açısından muhtelif bilginler, Harizm'in sınırları içinde yer alan birçok

şehir ve köyden bahsetmektedirler. Bu kabilden olarak Ahsenü't-Tekâsım sahibi al-Makdisî (380/990) otuzun üzerinde şehir ismi zikreder²⁰. Biz bunlardan sadece İslam medeniyetine ünlü sınımlar yetiştiren bir kaç şehir ve köyü saymakla yetineceğiz²¹.

Bunlar da Cürcaniyye (Kürkanc)²², Kaş, Dergân Hezarasb, Hive, Berkan, Menkaşlağ, Kerder, Zemahşer ve Tirmiz'den ibarettir.

B - HAYATI

Tam adı

el-Mutarrızî'nin hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda

çoğunlukla Ebü'l-Muzaffer künyesi ile zikredilen müellifimizin

¹⁷ Bu hususta geniş bilgi için bakınız: Kitabü Ma'rifeti Ulemai Ehli Cürcan. Yazan: Ebü'l-Kâsım Hamza b.Yusuf es-Sehmî, Haydarabad, 1369/1950.

¹⁸ Türk Edebiyatı Tarihi İstanbul, 1928. 329.

¹⁹ Bu hususta geniş bilgi için bakınız: Türk Dili Tarihi II, 104-130; Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1928. II, 315-345.

²⁰ Bakınız. Ahsenü't-Tekâsım, Brill, 1906. 286-287.

²¹ Geniş bilgi için bakınız: Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul, 1981. 83-230.

²² Harizmce olan "Kürkân" Araplar tarafından "Cürcaniyye" şeklinde Araplaştırılmıştır. Bakınız: Mu'cemül-Büldan, II, 122.

asıl adı Nâsır'dır. Babası Ebû'l-Mekârim Abdusseyyid olup dedesi ise Ali isminde bir zattır²³

el-Mutarrizî nisbesi ile daha çok şöhret bulan²⁴ Nâsır b. Abdusseyyid, Harizmli olduğu için bazı kaynaklarda onun el-Harizmi²⁵ nisbesi ile de anıldığını görmekteyiz. Lakabı ise Burhânüddin'dir²⁶.

Bu duruma göre müellifimizin nesep zinciri şöyle olur:

Burhânüddin Ebû'l-Feth Ebû'l-Muzaffer Nâsır b. Ebi'l-Mekârim Abdusseyyid b. Ali el-Mutarrizî el-Harizmi.

Doğumu

el-Mutarrizî 538/1143²⁷

senesinin recep ayında Harizm ülkesinin büyük şehir-

lerinden olan Cürcaniyye (Harzemce adıyla Kürkanc) şehrinde dünyaya gelmiştir²⁸.

Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşeri (538/1143)'nin öldüğü yerde ve aynı senede doğmuş olması "Halifetü'z-Zemahşeri" ünvanını almasına sebep olmuştur²⁹.

23 Mu'cemül'l-Üdebâ, Mısır, 1925. VII, 202; Vefeyâtü'l-A'yan, Mısır, 1949, V,6; Fevâtü'l-Vefeyât, Beyrut, IV, 182; İnbâhü'r-Rüvat, Kahire, 1374/1955. III, 339; Tâcü't-Teracim, Bağdat, 1962. 79; el-Fevaidü'l-Behhiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, Beyrut, 28; Buğyetü'l-Vu'ât, Mısır, 1964. II, 311;

24 Bakınız: Adı geçen kaynaklar.

Mutarriz, muhadis vezinde olup, modelci ve nakışçı anlamına gelen bu kelimenin o zata nisbet edilmesine kendisinin mi yoksa ceddinden birisinin mi bu işle meşgul olmasının sebep olduğu bilinmemektedir. Vefeyâtu'l-A'yân, V,7.

25 Ukûdü'l-Cümân alâ Vefeyâti'l-A'yân. Fatih Kütüphanesi No: 4434 varak 334 b; Hatta müellif bu nisbeyi "el-İzâh" isimli kitabının sonuna kendi hatı ile yazdığı icazetnamede kullanmıştır. Bu icazetname için bakınız: el-A'lâm, Beyrut, 1969. XI. cüz, II. kısım, 1407 numaralı vesika.

26 at-Tabakâti's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye. Nur-i Osmaniye Kütüphanesi, No: 3391, varak 433a.

27 Bazı tabakat kitaplarında doğumu (536/1114) olarak gösteriliyor. (Bakınız: el-Fevâ'idü'l-Behiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, 218; Fevâtü'l-Vefeyât IV, 182; Tuhfetü'l-Erifî fi Nuhati Mugnilabîb. Fezullah Efendi Kütüphanesi, II, 284 b.

28 et-Tuhfetü's-Seniyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, varak 433 a; Mu'cemül'l-Üdebâ, VII, 202.

29 Bakınız: adı geçen eserler ve aynı yerler.

Allesi

Müellifimizin ailesi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Hatta alim ve aynı zamanda ilk hocaları arasında yer alan babası³⁰ hakkında da birşey bilmemekteyiz.

Künyesinin Ebü'l-Feth ve Ebü'l-Muzaffer olmasına rağmen bu künyeleri nasıl aldığı hususunda da kaynaklarda bilgi yoktur. Fakat ilerde eserleri bölümünde görüleceği gibi onun en azından bir erkek çocuğu vardır. İsmi tesbit edemediğimiz bu oğlunun yukarıda künyeler ile alakası olabileceği mümkündür. Hatta bu iki künyeden hareketle onun iki oğlu olabileceği ihtimali de ortaya çıkmaktadır.

Tahsili ve hocaları

Müellifimizin tahsili hakkında da fazla bir bilgiye sahip değiliz. Halbu-ki bugün elimizde bulunan eserleri onun iyi yetişmiş ve muhtelif ilim sahalarında geniş bilgiye sahip bir şahsiyyet olduğunu göstermektedir. Bu durumda o, asrının tanınmış bilginlerinden ders almış olmalıdır.

Nitekim bütün kaynaklarda belirtildiğine ve kendisinin de ifade ettiğine göre³¹ babası Ebü'l-Mekârim Abdusseyyid'den ders almış, daha sonra ez-Zemahşeri'nin talebesi ve aynı zamanda Harizm'in hatibi olarak bilinen Ebü'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed b. İshâk (568/1172) ve diğer ulemadan ilim tahsil etmiştir. Ayrıca Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Sa'îd et-Tâcir ve başka alimlerden de hadis dinlemiştir³². es-Suyûtî (911/1505) tarafından iddia edilen ez-Zemahşeri'nin talebesi olduğu ifadesi ise yanlıştır³³.

³⁰ Mu'cemü'l-Üdeba VII, 203; Vefeyâtü'l-A'yan V,6; Fevâtü'l-Vefeyât II, 182; İnbahu'r-Ruvât III, 339.

³¹ Bakınız: el-Muğrib (رَم) maddesi. Burada babasından İbnü's-Sikkî (244/358)'in İslâhü'l-Manuk'ını okuduğunu açıkça ifade eder.

³² Mu'cemü'l-Üdebâ VII, 203; Vefeyâtü'l-A'yan V, 6; el-Fevâidü'l-Behiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, 218.

³³ Buğyetü'l-Vu'ât, II, 311. Burada el-Mutarriżi'nin, ez-Zemahşeri'den okuduğu hususu ise muhtemelen müstensih hatası olmalıdır. Çünkü ez-Zemahşeri, hicri 538 yılında vefat etmiştir. Bu durumu es-Suyuti yine aynı eserinde yazmıştır. (Buğyetü'l-Vu'ât II, 280) Yine aynı müellife ait Tuhfetü'l-Erîb'te böyle bir iddianın yer almayışı yukarıdaki görüşümüzü te'yid eder.

Seyahatları

Müellifimizin yaptığı seyahatlara gelince, kaynakların bildirdiğine göre hacca giderken 601/1204 senesinde Bağdad'a uğramış ve bu şehrin fakihleri ile ilmî münazaralarda bulunmuştur.³⁴ Hatta onun Bistâm ve Hânîkîn şehirlerine uğradığını ve bu iki şehir arasında bir kaç mecliste baştan sona kadar ders verdiğini, el-Îzâh adlı eserinin sonuna yazdığı icazatnameden anlıyoruz. Adı geçen icazatname kendi hattı ile 597/1200 senesinin Şaban ayında yazılmıştır³⁵.

Bu seyahati esnasında, Fevâtü'l-Vefeyât'ın nakline göre Yâkût el-Hamevî (622/1225) ile görüşmüş, hatta ona bir şiir inşad etmiştir³⁶. Fakat Fevâtü'l-Vefeyât'ta, Mu'cemü'l-Üdebâ'dan nakledilen bu mülakat³⁷ elimizdeki matbu Mu'cemü'l-Üdebâ nüshasının müellifle ilgili kısmında mevcut değildir.

Kaynakların bazısından edindiğimiz bilgiye göre Hac'dan dönüşünde Bağdad'da bir süre kalıp orada tedris ve tenvir faaliyetine devam etmiştir³⁸.

Ölümü

el-Mutarrizî oldukça ilerlemiş bir yaşta 601/1213

³⁴ İnbahu'r-Ruvât, III, 339; Vefâyâtü'l-A'yân, V,6; Tuhfetü'l-Erifî fi Nuhâti Muğnillebîb, II, 284a.

³⁵ Bakınız: el-A'lâm XI. cüz, II. Kısım, 1407 numaralı vesika.

³⁶ Bu şiir Fevâtü'l-Vefeyât'ta şöyle naklediliyor:

يا خليلي اسقياني بالزجاج	حلب الكرمة من غير مزاج
انا لا التذ سماعا باللجاج	فاسقنيها قبل تغريد الدجاج
قبل ان يؤذن صبحى بانبلج	
ان اردت الراح فاشربها	بعد ان تصحب اترابا ملاحا
جمعوا حسناوانسا ومزاحا	و غدوا كالبحر علما و سماحا
فهم مفتاح باب الابتهاج	

Şiirin manası için "Şiirlerinden örnekler" bölümüne bakınız.

³⁷ Şayet bu mülakat doğru ise kanaatimize göre bunun Bağdad'da tahakkuk etmiş olması gerekir. Zira Yakut'un Harizm'e seyahati esnasında onu görmesi mümkün değildir. Çünkü Yakut (616/1219) yılında Harizm ve Cürcaniyye'ye gitmiştir ki (Bakınız: Mu'cemü'l-Büldân, II, 123, 396) bu seyahat el-Mutarrizî'nin ölümünden altı yıl sonra olmuştur.

³⁸ Tuhfetü'l-Erifî fi Nuhâti Muğnillebîb, II, 284 a.

senesinin yirmibir cumadelusının salı günü Harizm'de vefat etti.³⁹

Bazı kaynakların yazdığına göre ölümüne mersiye olarak üç yüz tane kaside yazılmıştır⁴⁰.

Talebeleri

el-Mutarrızı'den ders okuyan talebelerden, kaynaklardan tesbit edebildiği-

miz kadarı ile bazıları şunlardır:

1. el-Kâsım b. el-Huseyn b. Muhammed Ebû Muhammed el-Harizmî en-Nahvî.

Nahiv alimi olan bu bilginden Yâkût büyük bir sitayişle bahseder⁴¹. ez-Zemahşeri'nin el-Mufassal isimli eserine, et-Tecmîr fî Şerhi'l-Mufassal adı ile bir şerh yazan bu alim 617/1220 senesinde Tatarlar tarafından öldürülmüştür.⁴²

2. Muhammed b. Abdüsettâr b. Muhammed Şemsü'l-Eimmeti'l-Kerderî.

Büyük bir hanefi fakihî olan bu alimin, usul-i fıkıh ilmini yeniden ihya ettiği söylenir. İmam Gazalî (505/1111)'nin el-Menhûl adlı eserine bir de reddiye yazan bu bilgin 642/1244 yılında vefat etmiştir⁴³.

3. Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed Ebû'r-Recâ Necmüddîn ez-Zâhidî el-Gazmîni.

³⁹ Tuhfetü'l-Erib, II, 284b; İnbâhu'r-Ruvât, III, 340; Mu'cemü'l-Üdeba, VII, 203; Vefeyâtü'l-A'yan, V, 7.

⁴⁰ Hemen hemen bütün kaynaklarda ittifaken yazılan, fakat bir tanesi bile nakledilmeyen bu kasidelerden hiç birine bu çalışmayı yaparken -çokça araştırmaya rağmen- rastlanamadı. Ancak Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail Bölümünde 706 numarada kayıtlı bir mecmuanın 36b varlığında müellifimizin el-Muğrib adlı eseri ile ilgili Kınalızadeye atfedilen şu beyte rastladık:

ملكت بعون الله نسخة مغرب وقد كان عندي مثل شتاء مغرب
فاطرينى كوني له متملكا كما اطرب العشاق نغمة مطرب

⁴¹ Bakınız: Mu'cemü'l-Üdebâ, XVI, 238-253.

⁴² el-Fevâidü'l-Behiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye, 153.

⁴³ Adı geçen eser, 176-177.

Hanefi fakihî olan bu zat 658/1259 yılında ölmüştür.⁴⁴

**İlmî kişiliği
ve
meşgul olduğu ilim sahaları**

el-Mutarrizî hemen hemen ilmin bütün şubelerinde ihtisası olan çok yönlü ilim adamlarından biridir.

Lügat, nahiv, edebiyat, fıkıh, tefsir ve hadis gibi ilimlerle meşgul olmuş, bu sahalarda özellikle de lügat sahasında kendisinden sonra gelen ilim adamlarına çok kıymetli kaynak eserler bırakmıştır⁴⁵.

el-Mutarrizî herşeyden önce lügat, nahiv ve edebiyat sahasında büyük bir alimdir. Bundan dolayı İbnü Hallikân (681/1282) onun hakkında "sahasında otoriter bir bilgindir"⁴⁶ der. Bu gibi ifadeleri hemen hemen bütün kaynaklarda görmek mümkündür.

el-Muğrib fi Tertibi'l-Mu'rib isimli lügatı, kendisinden sonra gelenler için engin bir kaynak olmuştur. Şöyle ki, bu eser Tacüddin Abdulvehhâb b. İbrâhîm es-Zencânî (660/1261)'nin 638/1240 yılında "*el-Mu'rib'ammâ fi's-Sihâh ve'l-Muğrib*" adı ile müellifimizin ölümünden 28 yıl gibi kısa bir müddet sonra telif ettiği kitabında⁴⁷ keza ünlü lügatçı olan Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (760/1358) tarafından "*el-Misbâhu'l-Münîr*" adlı meşhur eserinde⁴⁸, yine (820/1417) tarihinde İskenderiyye'de ölen el-Beşbişi tarafından yazılan "*Cami'u't-Ta'rib*" isimli eserinde⁴⁹, (860/1455) yılında ölen es-Seyyid Ali tarafından yazılan "*Câmi'u'l-Luga*" ve "*er-Râmûz*" adlı eserlerde⁵⁰ kaynak olarak kullanılmıştır ki, bu müellifimizin lügat sahasında büyük bir ilmî otoriteye sahip olduğunu göstermeğe kafidir.

Hatta bu eser kendi sahasını da aşarak tefsir⁵¹, hadis⁵² ve tabakatü'r-ricâl⁵³ alanlarında da kaynak eser

⁴⁴ Adı geçen eser, 212.

⁴⁵ Bu eserlerden ileride "Eserleri" bölümünde ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

⁴⁶ Vefeyâtü'l-A'yan, V, 6.

⁴⁷ Bakınız: Mukaddimetü's-Sihâh, Beyrut, 1376/1956. 165.

⁴⁸ Bakınız: el-Misbâhu'l-Münîr, Kahire. I, 69, 244; II, 716.

⁴⁹ Bakınız: Cami'u't-Ta'rib Hazırlayan Doç.Dr.N.Ünal Karaarslan, (الاستفحة) maddesi Basılmamış doçentlik tezi.

⁵⁰ Bakınız: Keşfü'z-Zunûn, İstanbul, 1941/1943. I, 572, 831.

⁵¹ Bakınız: el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'ân, Mısır, 1376/1957. IV, 140.

⁵² Bakınız: el-Mevzu'atü'l-Kübra, Beyrut, 1391/1971, 94, 323.

⁵³ Bakınız: el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe, Kahire. I, 207.

olarak kullanılmıştır.

Müellifimiz ayrıca oğlu için, Kur'an'ı ezberledikten sonra "el-İknâ limâ Hüviye Tahte'l-Kinâ" adı ile ezberlemesi için müteradif manalı kelimeler lügatçesi yazmıştır.

el-Mutarrizî aynı zamanda büyük bir nahiv alimidir. Oğlu için yazdığı "el-Misbâh fi'n-Nahv" adlı eseri talebeler arasında çok rağbet görmüş olduğundan birçok alim tarafından şerh edilmiş ve bu şerhler üzerine de bir çok haşiyeler yazılmış olması onun bu sahadaki vukufiyetini ortaya koymaya kafidir.

el-Mutarrizî, Kur'an'daki bediî zevkten de mahrum kalmamak için "İ'câzu'l-Kur'ân" isimli bir eser vücuda getirmiştir.

Şiir vadisinde de denemeler yapan müellifimiz, bu sahada da kudretini göstermiştir.

Kısacası, elimizdeki bütün kaynaklarda onun, beldesinin gayet nüfuzlu ve şöhretli bir alimi olarak etrafa faydalı olduğu, hatta şöhretinin uzak yerlere de yayıldığı zikredilmektedir.

Akide yönünden Mu'tezili olan, hatta el-Muğribte ehl-i sünnete açıkça hücum eden⁵⁴ müellifimiz, ameli yönden Hanefi mezhebine mensuptur⁵⁵.

Şiirlerinden örnekler :

تعامى زمانى عن حقوقى و انه قبيح على الزرقاء تيدى تعامى
فان تنكروا فضلى ان رغاءه كفى لذوى الاسماع منكم مناديا

"İçinde yaşadığım devir haklarımı (kadir ve kıymetimi) görmezlikten geldi (ki bu olabilir). Ancak Zerka'nın⁵⁶ böyle bir davranışta bulunuşu çirkin. Eğer faziletimi inkar ederseniz onu (takdir edenleri)n gür sesi sağır olmayanlarınıza münadi olarak kıfayet eder."

وزند ندى فراضله ورى و رند ربي فراضله نصير
و در خلاله ايدا ائين و در تواله ايدا غزير

"Onun ihsanlarının çakmağı çakmaktadır. İyiliklerinin tepesindeki gülü de gülmektedir. Onun inci gibi dostluğu daima kıymetlidir. Onun ihsanının sütü de boldur."

⁵⁴ Bakınız: el-Muğrib fi Tertibi'l-Mu'rib (ج م) maddesi.

⁵⁵ Vefeyâtü'l-A'yân, V,6.

⁵⁶ Keşkingörüüle şöhret yapmış yapmış bir kadın ismi.

يا خليلي استقباني بالزجاج حلب الكرمة من غير مزاج
انا لا التذ سمعا باللجاج فاسقنيها قبل تغريد الدجاج
قبل ان يؤذن صبحى بانبلج
ان اردت الراح فاشربها بعد ان تصحب اترابا ملاحا
جمعوا حسناوانسا ومزاحا و غدوا كالبحر علما و سماحا
فهم مفتاح باب الابتهاج

"dostum! (Bağdan sağılmış) şarabı (su)karıştırmadan kadehle bana içirin. Ben gürültü ve münakaşa dinlemekten hoşlanmıyorum. Bana onu horozlar ötmeden ve sabahım sökmenden içirin. Güzel yüzlü ve yaşça denk olanlara arkadaş olduktan sonra neşelenmek istiyorsan onu iç. Onlar güzellik, ünsiyet ve şakayı bir araya getirip ilim ve cömertlik yönünden deniz gibi oldular. Şu halde onlar sürur ve neş'e kapısının anahtarındırlar."

وانى لاستحى من الله ان ارى حليف غوان او اليف اغانى

"Güzel kadınlara dost veya şarkılara alışık görülmemden dolayı Allah'tan utanyorum."

C- ESERLERİ

el-Mutarrizî daha önce de belirttiğimiz gibi, çeşitli ilim sahalarında çok kıymetli eserler vermiştir. Muhtelif kaynaklardan tesbit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. el-İfsah

Sadece Hediyetü'l-Arifin'de adı geçen ve Makamat şerhi olduğu ifade edilen⁵⁷ bu kitap, kanaatimize göre aşağıda zikredilecek olan el-İzâh adlı eserin bu isimle zikredilmiş şeklidir.

el-İknâ Limâ Huviye Tahte'-Kinâ

Müteradif kelimelerin lügatçesidir. Bunu da oğlu için yazmıştır⁵⁸. Bu eser basılmamış olup henüz yazma halindedir. Türkiye'deki yegane ve çok güzel bir nüshası Atıf Efendi Kütüphanesi 2688 numarada kayıtlıdır⁵⁹.

⁵⁷ Bakınız : Hediyetü'l- Arifin, İstanbul, 1955. II, 488.

⁵⁸ Keşfü'z-Zunûn, I, 139-140.

⁵⁹ Diğer nüshalar için bakınız: Brockelmann GAL. Leiden, 1943-1949, I, 294.

3. el-İzâh

el-Hariri'nin Makâmâtı'nın şerhi olan bu eser 1272 tarihinde Tebriz'de basılmıştır. Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân'da kendine muasır olan müellifimizin ismini zikretmeden

و لقد صنف فى عصرنا هذا امام من اهل الادب جليل و شيخ يعتمد عليه و يرجع
فى حل المشكلات اليه نبيل كتابا فى شرح المقامات التى انشاها ابو محمد القاسم
بن على بن محمد الحريرى ..

ibaresi ile bu esere telmihte bulunarak müellifini ve eserini övmüş, ancak yer adlarını şerh ederken bir çok yanlışlıklar yaptığını söylemiştir.⁶⁰

Bu eserin kendi hattı ile icazetli bir nüshası Hizanütü'l-Teymuriyye'dedir.

Ayrıca çok güzel iki nüshası da Türkiye'de bulunmaktadır.

Bunlardan birisi İstanbul Evkaf müzesinde 2073 numarada kayıtlıdır. 563 yılında yazılan bu nüshanın müellif hattı olma ihtimali de vardır.

İkinci nüsha ise Çorum Halk Kütüphanesi'nde 1968 numarada kayıtlıdır. 631 hicri yılında yazılan bu nüshanın müellif nüshası ile mukabelesi yapılmış ve tashih edilmiştir.

4. İzâhu'l-Burhâni Fî İlmi'l-Ma'âni

Ramazân Şeşen tarafından Nevâdirü'l-Mahtûtâtta zikredilen ve Laleli kütüphanesinde 3668/1 nolu mecmuada bulunan⁶¹ bu eser, araştırmamız neticesinde başlı başına bir kitap olmayıp el-İzâh isimli eserin mukaddimesinden ibaret olduğu anlaşılmıştır. Bu husus, her iki eserin karşılaştırılması neticesinde ortaya çıkmıştır.

5. Kitâbü'l-Mısbah Fl'n-Nahv

Bu eser, oğlu için yazmış olduğu bir nahiv kitabıdır⁶². Müellifimizin bu kitabı, talebeler arasında çok rağbet gördüğünden elliye yakın alim tarafından üzerine şerh ve haşiye yazılmış, ihtisar edilmiş, hatta birçok bilgin tarafından nazma bile çekilmiştir⁶³. Bu eser birçok defa tabedilmiştir.

⁶⁰ Bakınız: Mu'cemü'l-Büldan I, 9-10.

⁶¹ Bakınız: Nevâdirü'l-Mahtutât II, 429.

⁶² Keşfü'z-Zunûn II, 1710.

⁶³ Bakınız: Keşfü'z-Zunûn II, 1710; Brockelmann GAL I, 294.

6- el-Mugrib Fi Tertibi'l-Mu'rib

Mahiyeti

al-Mutarrizi'nin en meşhur eserlerinden biri olan bu kitap, Hanefi fıkhı ile ilgili bir fıkıh lügatıdır. Bundan dolayı da bu mezhepte bulunan alimler arasında el-Ezheri'nin ez-Zâhir fi Garibi'l-Fıkh'ın şafiiler arasında gördüğü rağbeti görmüştür⁶⁴.

Şerhi meselesi

Brockelmann tarafından İbnü Asfûr (669/1270)'a ait İzâhu'l-Müşkil isminde el-Muğrib'e şerh olarak gösterilen ve Ambos'ta 153 numarada kayıtlı bulunduğu söylenen eser, araştırmamız neticesinde el-Muğrib'in şerhi olmadığı ve İbnü Asfûr'un kendi eserlerinden birisine bizzat müellif tarafından yapılmış bir şerh olduğu anlaşılmıştır⁶⁵.

Matbu nüshaları

Eser, tesbitlerimize göre üç defa basılmıştır.

Birinci baskı Haydarabad'da 1328/1910 yılında Meclisü Daireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye Matbaasında iki cilt olarak neşredilmiştir. Birinci cilt 311, ikinci cilt ise 323+5 sayfadır.

Hiçbir nüsha farkı ve dipnot ilave edilmeksizin yapılan bu neşir, herhangi bir nüshayı ele alıp neşretmekten öteye gitmediği gibi aynı zamanda bir çok matbaa hataları ile doludur.

İkinci baskı Beyrut'ta Darü'l-Kitabi'l- Arabî tarafından tarihsiz olarak 545 sayfa halinde neşredilmiştir.

Haydarabad baskısından yeniden dizilerek yapılan bu neşir, Haydarabad baskısına ilave olarak hiçbir yenilek getirmediği gibi aksine dizgi esnasında yapılan sayısız hatalar neticesinde Haydarabad baskısını da geride bırakmıştır.

Üçüncü baskı, Mahmûd Fâhûrî ve Abdulhamîd Muhtâr tarafından 1399/1979 yılında Halep'te Mektebetü Üsâme b.Zeyd yayınevi tarafından yapılan neşirdir.

Doktora tezi olarak tarafından yeniden tahkiki yapılan bu eser henüz neşredilmemiştir.

7. Muhtasarü Islâhi'l-Mantik

Tabakat kitaplarında ismine rastladığımız⁶⁶ bu eseri

⁶⁴ Bakınız: Keşfü'z-Zunûn II, 1748.

⁶⁵ Bakınız: Catalog of the Arabic Manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana 69.

⁶⁶ Mu'cemü'l-Üdebâ VII, 203; Keşfü'z-Zunûn I, 108.

bütün gayretimize rağmen bulamadık. Öyle anlaşılıyor ki, eserin nüshası günümüze kadar gelmemiştir.

8. el-Mukaddimetü'l-Mutarrizîyye

Tabakat kitaplarının bazısında kaydedilen⁶⁷ bu eser, el-Mutarrizî'ye ait değildir. Nitekim buna Temimî de et-Tabakâtü's-Seniyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye'de Zehebî'den naklen tasrih ediyor ve bu kitabın 456/1063 yılında vefat eden Ebu Abdillah Muhammed b.Ali es-Sülemi el-Mutarriz'e ait olduğunu söylüyor⁶⁸.

9. el-Mu'rib

Hakkında kaynakların birbirini tutmayan farklı bilgi verdikleri bu eser, maalesef günümüze kadar gelmemiştir.

Hatta bu eseri, tabakat sahiplerinin bir kısmı da görmemiş olacak ki, kimi bunun el-Muğrib'in bir şerhi olduğunu⁶⁹ kimi ise müstakil bir eser olduğunu kaydetmişlerdir.

Ancak, el-Muğrib'in mukaddimesinde geçen

و قبل و بعد فهذا ما سبق به الوعد من تهذيب مصنفى المترجم با المعرب

şeklindeki ibareden bu eserin geniş bir lügat kitabı olduğu anlaşılıyor. Hatta müellifimiz yer yer el-Muğrib de geçen bazı kelimeleri izah ederken el-Mu'rib'e atıfta bulunmaktadır⁷⁰.

10. er-Risâle

Kaynakların yazmadığı, fakat müellif tarafından el-Muğrib'de kendisine atıfta bulunan⁷¹ bu risaleyi de araştırmamıza rağmen bulamadık.

⁶⁷ Bakınız: Mu'cemü'l-Üdebâ VII, 203.

⁶⁸ Bakınız: et-Tabakâtü's-Seniyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye, varak 433b.

⁶⁹ Mu'cemü'l-Üdebâ VII, 203; Bugyetü'l-Vu'at'ın tahkikli baskısında (bakınız: II, 311) el-Muğrib fi şerhi'l-Mu'rib şeklindedir. es-Suyutî'den nakilde bulunan et-Temimî ise birinci ismin (ğayın) ile olmayıp (ayın) ile el-Mu'rib fi şerhi'l-Muğrib olduğunu tasrih ediyor ki Bugyetü'l-Vuat'ın tahkiksiz baskısı da böyledir. (Bakınız: Beyrut Ofset, 402).

⁷⁰ al-Muğrib'in (دهر، در، نى) maddelerine bakınız.

⁷¹ Bakınız: el-Muğrib (عتق) maddesi.

11. Risâletü'n-Fi Fesri'l-Mevlâ

Müellifimizin el-Muğrib'de atıfta bulunduğu⁷² bu eserin yegane nüshası Tire Necib Paşa Kütüphanesinde 658/5 numarada kayıtlı bir mecmuanın 73b-76a varakları arasında yer almaktadır.

Müellif nüshası ile de mukabelesi yapılmıştır.

12. Risâletün Fi'n-Nahv

el-Muğrib'e zeyl olarak yazılan kısa fakat faydalı bu eser, el-Muğrib'in bütün nüshalarının sonunda zeyl olarak mevcuttur.

13. Zahrü'r-Rebî Fî İ'câzi'l-Kur'ân

İsminden de anlaşıldığı gibi Kur'an'daki icazı anlatan bir eserdir. Henüz basılmamıştır.⁷³

14- Zahrü'r-Rebî Fî İlmî'l-Bedî

Miftâhu's-Sa'âde'de adı geçen⁷⁴ ve Keşfü'z-Zünun'da kendisine işaret edilen⁷⁵ bu eseri bulamadık.

⁷² Bakınız: el-Muğrib (ولی) maddesi.

⁷³ Yazma nüshası için bakınız: Fihristü Hızaneti't-Teymuriyye I, 205.

⁷⁴ Bakınız: Miftâhu's-Sa'âde Kahire, 1968. I, 126-127.

⁷⁵ Bakınız: Keşfü'z-Zunûn, I, 233.